

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year ۱۱, No ۲۰, Spring / Summer ۲۰۱۹

An Investigation of Mokhtarnameh Poem Collections in Persian Literature

Nazanin Ghaffari^۱

Abstract

Religious epic collections have less been the focus of scholars, despite the fact that a high number of them exist in Persian. Perhaps one of the reasons may be that they are not well recognized among the literati. During the history of Persian literature, various religious epic collections have existed with different subjects, like special religious events, the wars of the beginning of Islam, the biography and life style of religious clergymen and other recognized religious figures. One of the subjects that religious literati had special attention to is Mokhtar Ibn-e Abi Obeydeh Thaqafi's biography and retellings about his uprising to avenge the Karbala catastrophe and its martyrdoms. In these religious collections, Mokhtar's uprising and his persistence in getting his revenge from the murderers of Imam Hossein has been depicted through epic poetics and in imitation of Ferdowsi's Shahnameh. Most of these collections are manuscripts that are kept in libraries. The aim of this study was to present a general introduction to Mokhtarnameh collections in Persian literature through library research and documentation. In this study, four religious epic collections on the uprising of Mokhtar Thaqafi were introduced, among which Negahi Arani-Kashani's Mokhtarnameh was the oldest, dated back to the tenth century A.H.

^۱. Ph.D. in Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran, Email: Nazanin.Ghaffari^{۱۱}@gmail.com
Date of Submission: ۰۱/۰۵/۲۰۱۸ Date of Acceptance: ۲۰/۱۰/۲۰۱۸

Key words: Poem collection, Religious epic, Mokhtarnameh, Mokhtar Thaqafi

۱. Introduction

In terms of the type of hero and subject matter, epic is divided into four categories: national and mythological, historical, religious and mystical. Among these four categories of epic, poetic religious epics will be discussed in this article. Poetic religious epics are works that describe the religious events in the form of Mathnavi in a narrative way. Some of the poem collections mentioned in this study still exist in literary form in libraries. Introducing them can provide an appropriate context for the correction and research, and it can also provide the public with the scientific, literary, historical and religious benefits of epics. Furthermore, it is important to examine the content of these works from the perspective of resistance literature.

۲. Methodology

The method used in this article is based on library and document research. Little information exists in the sources and lists about the poem collections mentioned in this study, and it was not possible for the author to see the existing manuscripts to complete the existing information. Therefore, the data pertaining to each poem collection are based on limited resources. Some of the poems that narrate Mukhtar's story exclusively describe Mukhtar's uprising and are often published under the general title 'Mokhtarname'. Others deal with the narration of Karbala happenings, and they end with a description of Mukhtar's uprising to take revenge on the killers of the martyrs of Karbala, e.g., Elham Kermanshahi's Ferdows Garden and Reza Qolikhan Hedayat's Manhajalehdaya. In the present study, we will only introduce the first group.

۳. Discussion

According to the information obtained from sources and book lists, since the ۱۰th to the ۱۴th century AH, fifteen Mokhtarnamehs were written by Persian-speaking poets of Iran and the subcontinent, from which Arani Kashani's Mokhtarnameh written in poem in the ۱۰th Century is the oldest as well as the most recognized one. If Makhzanol Dorrar's claim that Qatreye Isfahani's Mokhtarname contains ۱۰۴۰۰۰ verses is not true, it is likely that Jafari's Mokhtarname that is known to have a thickness of Ferdowsi's Shahnameh, is the largest

Mokhtarnameh introduced in this research. Then comes the Mokhtarnameh of Yazdi's Burhanpuri and Khamoosh Yazdi in the second place with a volume of about thirty thousand verses. 'Ronaghe Anjuman' by Sohbat Lari is the smallest poem collection with almost 1800 verses. The contribution of Persian-speaking poets of the subcontinent on poeticizing Mokhtarnameh is also noticeable, and about half of these poem collections have been written by these poets.

4. Conclusion

This study aims to introduce the poems that depict the story of the uprising of Mokhtar Ibn-e Abi Obeydeh Thaqafi in an epic style. These poems and their poets are often unknown and neglected. The Mokhtarnamehs of Salem Sabzevari in the 11th Century, Mirza Arjmand Azad Kashmiri (Delgoshanameh), Mirza Abotrab Esfahani, Burhanpuri, Ghane Tatwi and anonymous poet in the 12th Century, and Sohbat Lari's poems (Ronaghe Anjuman), Tamkin Shirazi (Nishat Al-Qolub), Ja'fari, Maftoon Danbali (Homayoun-Namah), Qatre Esfahani (Fatahnameh of Mokhtar), and Mirza Abdul Rahim Nayini (Bahjah al-Mu'minin) in the thirteenth century were poeticized. The Shoayi Qajar and Khamosh Yazdi's Mokhtarnames also belong to the 13th century AH. Thus, the twelfth and thirteenth centuries A.H. is the peak of Mokhtarnameh writing. The poems that have a copy now are all composed in the form of Mathnawi and Bahre Moteqareb, imitating Ferdowsi's Shahnameh. Apparently, only Sohbat Lari's poems (Ronaghe Anjuman) has been published in print, and other manuscripts are kept in form of handwritten manuscripts in libraries.

References [In Persian]:

- Aghabozorg Tehrani, M. (1976). *Al-Zaria*. (A Monzavi, Rev.). Tehran: Islamieh Library.
- Aghighi Bakhshayeshi, A. (1996). *Azerbaijan glories*. Vol. 3. Tabriz: Azerbaijan. [In Persian]
- Anousheh, H. (2001). *Encyclopedia of Persian literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Aref Naqavi, H. (1991). *Tazkara of the Pakistani Imamieh scholars*. (M. Hashem, Trans). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Bamdad, M. (1992). *Biography of Iranian Rejals*. 4th ed. Tehran: Zavar.

- Bergel, U. A. (۱۹۸۳). *Persian literature based on storytelling*. (Y. Arianpour, S. Izadi, & K. Keshavarz, Trans.). Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Chouhdary, Sh. (۲۰۰۷). *Managheb of Imam Ali (AS) in the subcontinent*. Tehran: Etelaat.
- Darrayati, M. (۲۰۱۰). *List of Manuscripts of Iran (Dena)*. Tehran: Parliamentary Library, Museum and Documentation Center.
- Davar, Sh. (۱۹۹۲). *Merat Al-Fesahe*. (M. Tavousi, Rev.). Shiraz: Navid.
- Dehkoda, A. (۱۹۹۸). *Dictionary*. (Under the supervision of M. Moein and J. Shahidi). Tehran: Institute of Publishing and Printing, University of Tehran.
- Divanbeigi, A. (۱۹۶۵). *Hadith al-Shoara*. (A. Nawaei, Rev.). Tehran: Zarrin.
- Dolat Abadi, A. (۱۹۹۰). *Persian poetry in the Caucasus*. Tehran: University of Tehran.
- Golchin Ma'anani, A. (۱۹۶۵). Religious Epics. *Astan Qods letter*, ۲۲, ۲۳, ۲۰۳-۱۹۳.
- Golchin Ma'anani, A. (۱۹۶۶). Below religious epics. *Astan Qods letter*, ۴, ۷۷-۷۶.
- Golchin Ma'ani, A. (۱۹۸۴). *History of Persian notes*. ۲nd ed. Tehran: Sana'i. [In Persian]
- Haghighat, A. (۱۹۸۹a). *Persian poetry culture*. ۱st ed. Tehran: Iranian authors and translators company.
- Haghighat, A. (۱۹۸۹b). *History of Iranian intellectual movements*. Vol. ۴. ۱st ed. Tehran: Iranian Authors and Translators Company.
- Hedayat, M. (۱۹۷۴). *The Eternal Garden*. Tehran: Ziba printing house. [In Persian]
- Hedayat, R. (۱۹۶۵). *Tazkera Riaz Al-Arefin*. (M. Gorgani, Rev.). Tehran: Mahmoudi Bookstore.
- Hedayat, R. (۲۰۰۳). *Majma Al-Fasa*. (M. Mosafa, Rev.). Tehran: Amir Kabir.
- Kashani, M. (۲۰۰۵). *Summary of Poems and Works (Kashan Section)*. (A. Adib Boroumand & M. Nasiri Kohnamooyi, Rev.). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Kashefi Khansari, A. (۲۰۰۲). *Heydarnameh*. ۱st ed. Tehran: Mo'oud-e Asr.
- Khayampour, A. (۱۹۶۱). *Sokhanvar Dictionary*. Tabriz: Book Publishing Company of Azerbaijan.

- Khazaneh Darloo, M. (۱۹۹۶). *Persian poems*. ۱st ed. Tehran: Rozaneh.
- Maftoon Danbali, A. (۱۹۶۳). *Dara's gallery*. Vol. ۱. (A. Khayyampour, Rev.). Tabriz: Azarbayjan Book Printing Company of Printing House. [In Persian]
- Moallem Habib Abadi, M. (۱۹۷۲). *Makarem Al-Asar*. Isfahan: Association of Public Libraries.
- Modarres Tabriz, M. (۱۹۹۰). *Reyhaneh al-Dab*. ۳rd ed. Tehran: Khayyam Bookstore.
- Modarresi, M. (۲۰۰۰). *Tazkera Al-Adab*. (A. Ghalam Siah, Rev.). Tehran: Gita.
- Monzavi, A. (۱۹۶۹). *List of Persian manuscripts*. Vol. ۴۶. Tehran: Regional Cultural Institute. [In Persian]
- Monzavi, A. (۱۹۹۵). *List of Persian books*. Vol. ۲۳. Tehran: Association of Islamic Works and Figures. [In Persian]
- Nakhjavani, H. (۱۹۶۴). *Forty articles*. (Y. Khadem Hashemi Nasab, Rev.). Tabriz: Sun printing. [In Persian]
- Nawab Shirazi, A. (۱۹۹۲). *Tazkera Delgosha*. (M. Rastegar Fasaee, Rev.). ۱st ed. Shiraz: Navid.
- Qajar, M. (۱۹۸۷). *Safineh Al-Mahmoud*. (A. Khayyampour, Rev.). Tabriz: Institute of Iranian History and Culture.
- Rashid Muhasel, M. (۲۰۱۰). *Descriptives of Persian religious poem collection*. ۱st ed. Mashhad: Astan-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Razmjo, H. (۲۰۰۲). *The realm of Iranian epic literature*. Vol. ۱. ۱st ed. Tehran: Humanities and Cultural Studies Institute; Mashhad: Sokhan Gostar.
- Rezaei, H., & Bashari, J. (۲۰۱۰). Charmahali Qatre Esfahani, the head of the dynasty of Saman Manghebat writers. *Shahab legacy*, ۱۲, ۵۲-۹۰.
- Saba, M. (۱۹۶۴). *Reminder of the bright day*. (M. Roknazdeh Adamiat, Rev.). Tehran: Razi Library. [In Persian]
- Sadr Haj Seyyed Javadi, A. (۲۰۰۴). *Encyclopedia of Shiite*. Tehran: Martyr Saeed Mohebbi.
- Safa, Z. (۱۹۹۰). *Epic in Iran*. ۵th ed. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Sarafraz Zafar, M. (۲۰۰۲). *Managheb of Imam Ali (AS) in the subcontinent in Persian poetry*. ۱st ed. Islamabad: Persian Association. [In Persian]
- Sedarnegari, H. (۱۹۷۶). *Send and Indians Persian Speakers*. Tehran: Foundation of Iranian Culture. [In Persian]

Sohbat Lari, M. (۱۹۷۰). *Divan*. (Hussein Marefat, Rev.). ۴th ed. Shiraz: Ma'refat Bookstore.

Verhram, Gh. (۱۹۸۹). *The political and social history of Iran in the era of Zand*. ۷nd ed. Tehran: Kayhanak Printing House. [In Persian]

Electronic References

Database of books and manuscripts of Agha Bozorg Tehrani
Retrieved at <http://www.aghabozorg.ir>

Digital Library and Information Technology Website of Imam Sadegh University

National Library and Documentation Organization of Iran [www. Nlai. ir](http://www.Nlai.ir)

Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. Ical.ir

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال یازدهم، شماره بیستم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

نگاهی به مختارنامه‌های منظوم ادب فارسی

(علمی-پژوهشی)

نازنین غفاری^۱

چکیده

منظومه‌های حماسی دینی و مذهبی از جمله آثاری هستند که با وجود کمیت قابل توجه در ادب فارسی چندان مورد عنایت مصححان و پژوهشگران قرار نگرفته‌اند و شاید از دلایل کم توجهی به این آثار، ناشناختگی آنها در میان جامعه ادبی باشد. در طول تاریخ ادبیات فارسی، منظومه‌های حماسی دینی متعددی با موضوع وقایع دینی و جنگ‌های صدر اسلام، زندگی و شرح احوال ائمه اطهار و شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذار مذهبی سروده شده‌است. از جمله موضوعاتی که منظومه‌سرایان دینی به آن نگاهی ویژه داشته‌اند، شرح احوال و قیام مختار بن ابی‌عبیده ثقفی به خونخواهی شهدای کربلا است. در این منظومه‌های دینی، قیام مختار و پایداری او در انتقام گرفتن از قاتلان امام حسین (ع) به شیوه حماسی و به تقلید از شاهنامه فردوسی به تصویر کشیده شده‌است. اغلب این منظومه‌ها به شکل نسخه خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند. تلاش نگارنده در این مقاله بر آن است تا با استفاده از دو روش کتابخانه‌ای و سندکاوی به معرفی اجمالی مختارنامه‌های منظوم ادب فارسی بپردازد. در این نوشتار تعداد چهارده منظومه حماسی دینی با موضوع داستان قیام

^۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه شهید باهنر کرمان

Nazanin.Ghaffari67@gmail.com

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷-۰۸-۰۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷-۰۲-۱۱

مختار ثقفی معرفی گردیده است که قدیمی ترین آنها مختارنامه نگاهی آرانی کاشانی متعلق به قرن دهم هجری قمری است.

واژه‌های کلیدی: منظومه، حماسه دینی، مختارنامه، مختار ثقفی

۱- مقدمه

حماسه بر اساس نوع قهرمان و موضوع به چهار دسته ملی و اساطیری، تاریخی، دینی و عرفانی تقسیم می‌شود. از میان این چهار نوع حماسه، آنچه به عنوان این مقاله مربوط است، حماسه‌های دینی منظوم است؛ آثاری با ابیاتی نسبتاً زیاد که در قالب مثنوی و به شیوه روایی به توصیف وقایع دینی می‌پردازند. این منظومه‌ها در اصل تاریخی هستند و جانمایه آنها «رخدادهای تاریخی ثبت شده در کتب سیر و تاریخ‌هایی است که مربوط می‌شود به دلوری‌های پهلوانانی چون حمزه ...، امام علی بن ابی طالب (ع) ... و دیگر شجاع مردان جان‌باخته در راه اسلام مانند شهدای واقعه کربلا در سال ۶۱ هجرت و یا چهره‌هایی نظیر مختار ثقفی (۱-۶۷هـ)» (رزمجو، ۱۳۸۱: ۲۱۷) که شرح زندگی و قیام او یکی از موضوعات مورد توجه منظومه‌سرایان دینی است.

۱-۱- بیان مسئله

در این نوشتار در پی معرفی منظومه‌هایی هستیم که ماجرای تاریخی-دینی قیام مختار ثقفی را به نظم کشیده‌اند. این منظومه‌ها اغلب ناشناخته هستند و مغفول واقع شده‌اند؛ همچنین برآیند تا سراینده‌گان این منظومه‌ها را بر اساس منابع در دسترس معرفی نماییم. روش مورد استفاده در این نوشتار کتابخانه‌ای و سند کاوی است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

بر مبنای جستار نگارنده تاکنون مقاله‌ای که به طور مستقل به معرفی مختارنامه‌های منظوم پرداخته باشد، تألیف نشده است. کتاب‌های «حماسه‌سرایی در ایران» تألیف دکتر

صفا و «قلمرو ادبیات حماسی» تألیف دکتر رزمجو که به معرفی منظومه‌های حماسی پرداخته‌اند، به تعدادی از منظومه‌های مورد نظر اشاره کرده‌اند؛ اما معرفی تعدادی از این آثار برای نخستین بار در این نوشتار ارائه شده‌است.

۱-۳- ضرورت پژوهش

همه آثار منظوم و مثنوی که هویت ادبی دارند، بخشی از تاریخ ادبیات فارسی هستند و از آنجا که هر اثر آینه‌ای است که می‌توان سیمای مؤلف و شرایط حاکم بر روزگارش را در آن مشاهده کرد، انتشار و بررسی آن خواهد توانست زوایای تاریک تاریخ ادبیات را آشکار سازد. برخی منظومه‌های معرفی شده در این پژوهش هنوز به شکل نسخه ادبی در کتابخانه‌ها موجودند و معرفی آنها می‌تواند بستری مناسب برای تصحیح و پژوهش پیش روی پژوهشگران بگشاید و فواید علمی و ادبی و تاریخی و مذهبی آنها را در اختیار عموم علاقه‌مندان قرار دهد؛ افزون بر این، بررسی محتوای این آثار از بُعد ادبیات پایداری نیز حائز اهمیت است.

۲- بحث

نظم حماسه‌های دینی به تقلید از شاهنامه فردوسی از قرن نهم هجری و با نظم خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی جای خود را در میان منظومه‌سرایان فارسی باز کرد و چنانکه گفته شد، داستان قیام مختار از موضوعات پرطرفدار در میان شاعران فارسی‌زبان است. در ادب فارسی آثار متعددی به نظم و نثر تألیف شده‌است که موضوع آنها قیام مختار به خونخواهی امام حسین (ع) و شهدای کربلاست. در پژوهش حاضر قصد داریم مختارنامه‌های منظوم فارسی را معرفی نماییم. آثاری که نسخه آنها موجود است، همه در قالب مثنوی، بحر متقارب و به تقلید از شاهنامه فردوسی سروده شده‌اند.

برخی از منظومه‌هایی که داستان مختار را روایت کرده‌اند، منحصرأ به شرح قیام مختار می‌پردازند و اغلب با نام عام مختارنامه تدوین شده‌اند. مختارنامه نگاهی آرانی کاشانی، مختارنامه سالم سبزواری، مختارنامه (طرب‌القلوب) محمدقاسم واعظ رازی، مختارنامه‌های ابوتراب اصفهانی، میرمحمد یوسف برهانپوری، قانع تتوی، جعفری تالپور، قطره اصفهانی، مفتون دنبلی، شعاعی قاجار، صحبت لاری، تمکین شیروانی و خاموش یزدی از این دست‌اند. برخی دیگر به بیان واقعه کربلا می‌پردازند و با شرح قیام مختار در انتقام‌جویی از قاتلان شهدای کربلا خاتمه می‌یابند. «باغ فردوس» الهامی کرمانشاهی و «منهج‌الهدایه» اثر رضاقلی‌خان هدایت در این دسته جای می‌گیرند. در نوشتار حاضر تنها به معرفی دسته اول که به طور ویژه درباره قیام مختار منظوم شده‌اند، خواهیم پرداخت.

۲-۱- مختارنامه نگاهی آرانی کاشانی

مولانا نگاهی در قرن دهم هجری می‌زیسته است. به گفته مؤلف تذکره «خلاصه‌الاشعار»، اصل وی از قریه آران کاشان بوده و به سال ۹۷۹ هـ ق در همانجا از دنیا رفته است. وی در فن نظم و صنعت شطرنج نظیر نداشته و در خفیه از عقاید باطل آرانیان که به محمود پسیخانی گرایش یافته بودند، تبری جسته بود. مولانا نگاهی، سی سال از زندگانی خویش را صرف نظم مثنوی‌های خود کرده بود و از جمله آثار او می‌توان به مختارنامه و مهر و مشتری اشاره کرد (کاشی، ۱۳۸۴: ۸-۶۹۳).

قدیمی‌ترین مختارنامه منظومی که از آن خبر داریم، مختارنامه نگاهی آرانی کاشانی است که مشتمل بر سی هزار بیت است و در قالب مثنوی و بحر متقارب به نظم درآمده است (ن. ک آقابزرگ تهرانی، ج ۴: ۹، ۱۳۵۵: ۱۲۲۵ و ج ۱۹: ۲۸۸؛ منزوی، ج ۶، ۱۳۷۴: ۱۷۶۲؛ خزانه‌دارلو، ۱۳۷۵: ۳۲؛ گلچین معانی، ۱۳۴۴: ۱۹۵).

۲-۲- مختارنامهٔ سالم سبزواری

پس از مختارنامهٔ نگاهی، سالم سبزواری شاعر معاصر شاه‌عبّاس دوم صفوی در قرن یازدهم هجری به نظم حماسه‌ای دینی در داستان مختار ثقفی پرداخته که آقای منزوی، نسخه‌ای بی‌تاریخ از آن را در نجف یاد کرده‌اند (منزوی، ج ۴، ۱۳۴۸: ۳۱۸۱؛ همو، ج ۶، ۱۳۷۴: ۱۷۶۱). مؤلف «فهرستوارهٔ دستنوشته‌های ایران» نیز، از اثری به نام مختارنامه نام برده که در قرن سیزدهم هجری تحریر شده‌است و نسخهٔ آن در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی قم به شمارهٔ ۱۱۶۴۹/۱ محفوظ است. به موجب بیتی در برگ دوازدهم نسخهٔ مذکور و نیز بیت پایان آن، نام سراینده سالم بوده‌است:

بگو تا به نظم آورم داستان ...	بیا سالم از گفتهٔ راستان
که باشد خموشی به دانا پسند	بیا سالم از گفت و گو لب بیند
(درایتی، ۱۳۸۹، ج ۹: ۲۱۳)	

شاید این مختارنامه همان مختارنامهٔ سالم سبزواری باشد.

۲-۳- دلگشنامه

اثر میرزا ارجمند آزاد کشمیری (۱۱۳۴م) فرزند عبدالغنی بیگ است. وی علوم مقدماتی را نزد پدرش فراگرفت و در اوایل سلطنت محمدشاه روشن‌اختر (۱۱۳۱-۱۱۶۱هـ.ق) به دربار دهلی ورود کرد و به نواب علی‌اصغرخان پیوست. بر مبنای ابیات پایانی همین منظومه میرزا ارجمند، تهرانی‌الاصل بوده و از زندگی در کشمیر دلگیر بود.

به طهران که اصل و نژاد منست	رسانی مرا کان مراد منست
به کشمیر دلگیر دیگر ممان	ز بندم در آور به ایران رسان
کند جان چو عزم سفر از تنم	شود کربلا یا نجف مدفنم

ارجمند در ابتدا آزاد تخلص می‌کرد؛ اما پس از نظم اثر دیگرش، حملهٔ حیدری، تخلص جنون را برای خود برگزید.

منظومه حماسی دینی دلگشنامه به سال ۱۱۳۱هـ.ق و در طول شش سال در بحر
مقارِب به نظم درآمده است.

به ترتیب این نامه دلگشا کشیدم به شش سال این رنج‌ها
به نامت پذیرفت چون اختتام ز تو چشم دارم صله والسلام

این منظومه با بیت زیر آغاز می‌شود:

به نام خداوند لیل و نهار خدای نهان خالق آشکار

و بیت پایان دلگشنامه چنین است:

سپه گر کشی سر به عزم درست که فردا نگردي ز پیکار سست

میرزا ارجمند، در آغاز کتاب حمله حیدری خود از این اثر یاد کرده است:

من از دلگشنامه خویشتن زدم در جهان گرچه لاف سخن
ندارم ز دامان انصاف دست که از حمله تا آن بسی فرق هست

در برخی منابع مانند «ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری» و «دایره‌المعارف تشیع»،
میرزا صادق آزاد تهرانی به عنوان سراینده دلگشنامه و سال ۱۱۳۱هـ.ق، به عنوان سال آغاز
سرایش آن یاد شده است. در «فهرست نسخه‌های خطی» هم این سال به عنوان سال آغاز
آمده است. آقابزرگ تهرانی در «الذریعه» (ج ۸: ۲۵۵) منظومه را به آزاد بلگرامی نسبت داده
و در (ج ۱۹: ۱۸۰) آزاد کشمیری را سراینده دلگشنامه معرفی کرده است. منشأ این لغزش
که آثاری چون «حماسه‌سرایی در ایران» و «قلمرو ادبیات حماسی» نیز از آن مصون نمانده-
اند، آن است که وی در فهرست خود ابتدا کتاب را از غلامعلی آزاد بلگرامی دانسته و
سپس باز هم به اشتباه اثر را به میرزا محمدصادق آزاد تهرانی منسوب ساخته است. آقای
گلچین معانی در مقاله خود این لغزش را باز شناخته و به آن پرداخته‌اند.

ظاهراً ارجمند از آن رو این اثر را دلگشایانه نامیده که «به واسطه انتقامی که مختار از مسببین واقعه غم‌انگیز کربلا و شهادت امام حسین (ع) و یاران او در روز عاشورای ۶۱ ق می‌گیرد، دل شیعیان از خواندن این منظومه گشاده و شادمان می‌شود» (رزمجو، ج ۱، ۱۳۸۱: ۲۶۱).

نسخه‌های این منظومه در موزه بریتانیا، کرمانشاه، دو نسخه در تهران (کتابخانه ملی و مجلس) و نسخه‌ای در کتابخانه بانکی پور نگهداری می‌شود (ن. ک. برگل، ج ۲، ۱۳۶۲: ۹۳۶-۹۳۵؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۸، ۱۳۵۵: ۲۵۵ و ج ۱۹: ۱۸۰؛ صفا، ۱۳۶۹: ۳۸۹-۳۹۰؛ انوشه، ج ۴/۱، ۱۳۸۰: ۸۷۷ و ج ۴/۲: ۱۱۸۶-۱۱۸۷؛ صدر حاج سید جوادی، ج ۷، ۱۳۸۳: ۵۶۹؛ منزوی، ج ۴، ۱۳۴۸: ۲۸۱۳-۲۸۱۴؛ همو، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۶۴۸؛ درایتی، ج ۴، ۱۳۸۹: ۱۲۴۳؛ خزانه‌دارلو، ۱۳۷۵: ۱۱۵؛ گلچین معانی، ۱۳۴۴: ۲۰۰-۱۹۹؛ سایت کتابخانه دانشگاه امام صادق (ع)).

۲-۴- مختارنامه میرزا ابوتراب اصفهانی

به گفته آقای منزوی، وی باید میرزا ابوتراب وقایع‌نویس عالمگیرشاه (۱۱۱۸-۱۰۶۹) فرزند میرزا محمدطاهر اصفهانی در گذشته به سال ۱۱۴۳ هـ ق باشد (منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۷۶۰؛ همو، ج ۴، ۱۳۴۸: ۳۱۸۱). در «فرهنگ سخنوران» آمده که تراب اصفهانی فرزند میرزا محمدعلی ملتفت‌خان است (خیام‌پور، ۱۳۴۰: ذیل نام). این حماسه دینی در داستان مختار ثقفی سروده شده است و اطلاع دیگری از آن در دست نیست. با توجه به موضوع روایی آن، به احتمال زیاد مثنوی است (ن. ک. خزانه‌دارلو، ۱۳۷۵: ۳۲؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۹: ۱۶۹ و ج ۲۰: ۱۷۳).

۲-۵- مختارنامه برهانپوری

میرمحمدیوسف برهانپوری شاعر نیمه دوم سده دوازدهم صاحب مختارنامه دیگری است که در شرح قیام مختار ثقفی به نظم درآمده و مشتمل بر سی هزار بیت است (گلچین معانی، ۱۳۴۴: ۲۰۰؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۱۹: ۲۸۸). نسخه این منظومه حماسی دینی

در کتابخانه آستان قدس محفوظ است (منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۷۶۱؛ همو، ج ۴، ۱۳۴۸: ۳۱۸۳).

۲-۶- مختارنامه (۹)

شاعری ناشناس معاصر با شاه‌سلطان حسین صفوی در قرن دوازدهم هجری به نظم داستان مختار ثقفی و رشادت های او و یارانش ضریر خزاعی، محمد حنفیه، ابراهیم بن مالک اشتر و انتقام جویی ایشان از قاتلان حضرت سیدالشهدا (ع) پرداخته است که با توجه به موضوع روایی آن به نظر می‌رسد مثنوی باشد. نسخه این اثر در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم به شماره ۴۲۳۱ نگهداری می‌شود. این نسخه در قرن دوازدهم هجری و از آغاز، ناقص کتابت شده است (درایتی، ج ۹، ۱۳۸۹: ۲۱۳).

۲-۷- مختارنامه قانع تتوی

میرغلام علیشیر قانع تتوی پسر میرعزت‌الله / عظمت‌الله از شاعران شبه‌قاره در قرن دوازدهم هجری است و نسبش به قاضی سید شکرالله شیرازی می‌رسد که در زمان شاه‌بیگ ارغون (۹-۹۲۷ هـ.ق) از شیراز به سند مهاجرت کرده است. وی به سال ۱۱۴۰ هـ.ق در تنه پاکستان دیده به جهان گشود. مدتی را به تحصیل علم گذراند و از دوازده سالگی به نظم شعر روی آورد و حدود هشت هزار بیت شعر سرود که به دلایلی آنها را در آب انداخت. در سال ۱۱۵۵ هـ.ق نزد میرحیدرالذین ابوتراب، کامل قواعد سخن را فراگرفت. در ابتدا مظهری تخلّص می‌کرد و سپس تخلّص خود را به قانع تغییر داد. او در روزگار میان‌غلام-شاه کلهوره، والی سند (۱۱۷۰-۱۱۸۶ هـ.ق) تاریخ‌نویس خاندان کلهوره شد و از جانب وی، مأمور به تألیف تاریخ به نظم و نثر گردید؛ اما پس از یکی دو سال ترک ملازمت نموده، به تنه بازگشت. قانع شیعه تفضیلی بود و از فرقه نقشبندیه پیروی می‌نمود. برای وی ۴۳ اثر به نظم و نثر برشمرده‌اند که برخی از آنها عبارت‌اند از: مقالات الشعراء، تحفه الکرام، بوستان بهار (مکلی‌نامه) و میرعلیشیر در سال ۱۲۰۳ هـ.ق در ۶۴ سالگی درگذشت و بر روی تپه مکلی به خاک سپرده شد. مؤلف تذکره «روز روشن» او را از خوش‌فکران شهر

تته دانسته که مضامین لطیف موزون می‌کرده است (صبا، ۱۳۴۳: ۶۵۰). دکتر شاهد چوهدری نیز، او را شاعری بسیار قوی و پخته معرفی می‌کند (چوهدری، ۱۳۸۶: ۱۶۹). قانع، مختارنامه‌ای مشتمل بر هفت هزار بیت در سال ۱۱۹۴ هـ.ق و در شرح احوال مختار ثقفی سروده است که نسخه آن در مورد ادبی سندهی حیدرآباد سند محفوظ است. بیت آغاز این منظومه که در بحر متقارب به نظم درآمده، چنین است:

به نام جهان‌داور کردگار که بر قدرت اوست مختار کار

و بیت پایانی آن که ماده تاریخ سال اتمام نظم کتاب نیز هست، چنین است:
بمانی بر این حکمت و اعتلا به حق محمد به آل عبا

قانع این منظومه را در ادامه «حمله حسینی» شاعر همشهری خود، محسن تتوی سروده است. محسن تتوی تکمله‌ای بر «حمله حیدری» باذل مشهدی به نظم درآورده بود که چون به داستان مختار رسید، از دنیا رفت و منظومه ناتمام باقی ماند و قانع با نظم مختارنامه بر همان وزن، کار او را تکمیل نمود (ن.ک عارف نقوی، ۱۳۷۰: ۱۸۴؛ سدارنگاری، ۱۳۵۵: ۵-۲۰۴؛ گلچین معانی، ج ۲، ۱۳۶۳: ۳-۲۸۲؛ حقیقت، ج ۴، ۱۳۶۸: ۸-۴۹۵؛ منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۷۶۲؛ سرفراز ظفر، ۱۳۸۱: ۸۴؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۳۱).

۲-۸- رونق انجمن

اثر ملا محمدباقر صحبت لاری فرزند محمدعلی بن عبدالصمد از شاعران و عارفان عصر قاجار است. وی همزمان با آغاز سلطنت زندیه به سال ۱۱۶۲ هـ.ق در بیرم لار فارس متولد شد. در کودکی برای دانش‌اندوزی به شیراز آمد و چون در علم به کمال رسید، به زادگاهش بازگشت و امامت صفوف جمعه را عهده‌دار شد و بر مسند فتوا و قضا نشست. او به صلاح و پرهیزکاری معروف بود و در هیئت و نجوم و سایر علوم تبخّر داشت. صحبت در انواع شعر طبع آزمایی کرده و گفته‌اند هفت هزار بیت شعر سروده است که از آن میان سه هزار بیت آن باقی مانده و تاکنون چند بار به چاپ رسیده است. صحبت به سال ۱۲۵۱ در

۸۹ سالگی در اوایل سلطنت محمدشاه قاجار از دنیا رفت و در جوار امامزاده میرعلی بن- حسین به خاک سپرده شد. مؤلف «حدیقه الشعراء» درگذشت صحبت لاری را به سال ۱۲۵۷ و در هفتاد سالگی می‌داند.

این منظومه مختارنامه‌ای است در قالب مثنوی در حدود ۱۸۰۰ بیت که به نام حاجی علی اکبر شیرازی و در بحر متقارب سروده شده است. رونق انجمن با ابیات:

گزارنده نه رواق سپهر	به نام نگارنده ماه و مهر
جهاننده خنگ جنگی خرام	فشاننده عطف نیلی خيام
فرزازنده خیمه بی ستون ...	برازنده اطلس نیلگون

(دیوان، ۱۳۵۴: ۱۸۵)

آغاز می‌شود و با بیت:

کنون پور مرجانه مرجان شکست	نخستین حسین لؤلؤ جان شکست
----------------------------	---------------------------

خاتمه می‌یابد. شاعر در بیتی از این منظومه به نام خود چنین اشاره می‌کند:

بدانی چو دانی ز پنجم امام	تو ما را لقب گر ندانی و نام
---------------------------	-----------------------------

صحبت در این مثنوی «دفاع از مختار نموده و قائلین به آنکه مختار بر مذهب کیسانی بوده با دلایل محکم رد کرده و ثابت نموده که مختار با ایمان و محبت کامل نسبت به اهل بیت و خاندان رسالت قیام نموده و قاتلین شهدای کربلا را به کیفر اعمال زشت و وحشیانه خودشان رسانده» (دیوان، مقدمه، ۱۳۵۴: ۳).

نسخه‌ای از این اثر، به شماره ۴۷۴۴ در کتابخانه ملک تهران نگهداری می‌شود؛ همچنین این مثنوی ضمن دیوان صحبت به چاپ رسیده است (ن. ک دیوان بیگی، ج ۲، ۱۳۶۴: ۳-۱۰۰۱؛ نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۴-۴۰۳؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۲/۹، ۱۳۵۵: ۵۹۹؛ مدرسی، ۱۳۷۹: ۲۰۳؛ منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۶۶۷؛ داور، ۱۳۷۱: ۵۱-۳۴۹؛ معلّم حبیب-آبادی، ج ۴، ۱۳۵۱: ۴۰۰-۱۳۹۸؛ صحبت لاری، ۱۳۵۴: مقدمه و ۲۷۲-۱۸۵).

۲-۹- مختارنامه (نشاط القلوب)

ظاهراً اثر حاجی زین العابدین بن ملا اسکندر تمکین شیرازی ملقب به مستعلیشاه است. وی در سال ۱۱۹۳/۴ هـ ق در شماخی از شهرهای قفقاز متولد شد. شش ماهه بود که پدرش راهی کربلا شد و در آنجا مجاورت گزید. زین العابدین تا ۱۷ سالگی به تحصیل علم پرداخت؛ اما شوق باطنی او به فقر و سیر آفاق سبب شد تا تحصیل را رها کرده، به سیر و سیاحت در سرزمین‌های بسیار روی آورد. او در طی این سفرها خدمت مشایخی چون معصوم‌علی‌شاه و نورعلی‌شاه اصفهانی را درک کرد و با طوایف و ملل گوناگون آشنا شد؛ سپس در شیراز ساکن شده و همسر اختیار کرد. وی از مشایخ و بلکه به قولی، قطب سلسله نعمت‌اللہی بود. اغلب علما او را تکفیر می‌کردند تا آنکه محمدشاه قاجار به پادشاهی رسید. این پادشاه برای فقرا احترام قائل بود و به او اعتقادی کامل داشت. تمکین سرانجام به سال ۱۲۵۳ هـ ق در راه مکه از دنیا رفت. از آثار او می‌توان به *بستان‌السیاحه*، *حدیقه‌السیاحه* و *ریاض‌السیاحه* اشاره کرد که شرح دیده‌ها و شنیده‌ها، مطالب متفرقه تاریخی و شرح حال برخی از علما و شعرا و حکمای روزگار وی است. مؤلف *ریاض‌العارفین* او را مردی آگاه، باخبر، فاضل، ذی‌جاه و دیده‌ور معرفی می‌نماید (هدایت، ۱۳۴۴: ۴۱۳).

تمکین صاحب اثری است به نام *نشاط‌القلوب* که مختارنامه نیز خوانده می‌شود. این منظومه حماسی دینی در سال ۱۲۲۷ هـ ق در مهجلی هند در طول مدت شش سال سروده شده است و به احتمال قوی در قالب مثنوی است. نسخه‌ای از آن در نزد سیدابوالفضل سعیدی (ریحان یزدی) به خط وهاب بن علی (تجلی‌شاه بن علی بیگ) یافت شده است (آقابزرگ تهرانی، ج ۱۹، ۱۳۵۵: ۳۲۲).

(ن.ک: دیوان بیگی، ج ۱، ۱۳۶۴: ۴۰-۳۳۹؛ انوشه، ج ۵، ۱۳۸۰: ۹-۲۸۸؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۲۴، ۱۳۵۵: ۱۵۷؛ بامداد، ۱۳۷۱: ۳-۵۲؛ دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۹-۸۸؛ خیام‌پور، ۱۳۴۰: ذیل نام؛ حقیقت، ۱۳۶۸ الف: ۱۳۰؛ منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۸۱۵؛ هدایت، ج ۱، ۱۳۵۳: ۲۸۵؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۴۹).

۲-۱۰- مختارنامه

اثر میرعلی خان میبدی یزدی متخلص به خاموش است. وی در حدود سال ۲۸۵ هـ ق در میبد یزد به دنیا آمد. پدرش، حسین نام داشت و هنگامی که علی خان کوچک بود، از میبد بیرون آمد و به کربلا کوچ کرد. خاموش در این شهر رشد کرد و علم و ادب را فراگرفت. اشعار بزرگان ادب فارسی را می خواند و به خاطر می سپرد تا خود در شعر چیرگی یافت و سرودن آغاز کرد. وی در سال ۱۳۰۹ به نجف نقل مکان کرد و حدود ۴۰ سال منشی کنسولگری ایران در نجف بود. خاموش در موضوعات گوناگون شعر می سرود؛ اما به مدح و رثای ائمه اطهار علاقه زیادی داشت و اغلب آثارش در این زمینه است. برخی از اشعارش را به رضاشاه پهلوی اهدا نمود؛ اما شاه از اشعار مذهبی استقبال نمی کرد؛ بنابراین اشعار خاموش مورد بی مهری واقع شد و به زیور چاپ آراسته نشد. خاموش تا پایان عمر در نجف زندگی می کرد تا در نهایت در سال ۱۳۷۹ هـ ق در خمول و گمنامی درگذشت. از آثار او می توان به منظومه تقلید و طهارت، دیوان شعر در سه جلد، خلافت نامه حیدری، شهنشاه نامه حسینی، قریب الفرج، فاطمی نامه و ... اشاره کرد.

خاموش منظومه ای دارد به نام مختارنامه در داستان مختار که آن را در حدود سی هزار بیت در سال ۱۳۲۸ هـ ق به نظم درآورد است. این مثنوی در بحر متقارب مثنی و در شش دفتر و یک جلد تدوین یافته است. آغاز دفتر اول و سوم این منظومه چنین است:

آغاز ۱:

به نام خداوند عرش برین حکیم توانای جان آفرین

آغاز ۲:

به نام جهان داور بی نظیر خدای دو کیهان بالا و زیر

نسخه به جا مانده از این منظومه با این بیت به پایان می رسد:

روانش چو از نیست و ارست شد
از آن نیستی تا ابد هست شد
تو هم ای سر راه هستی گرای
نا تمام

(ن.ک دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵۹؛ صدرحاج
سیدجوادی، ج ۷، ۱۳۸۳: ۴۰-۳۹؛ منزوی، ج ۴، ۱۳۴۸: ۳۱۸۱؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۳۰؛
گلچین معانی، ۱۳۴۵: ۷۶).

۲-۱۱- مختارنامه

اثر محمدحسین خان، پسر محمدباقرخان پسر حاج عیسی خان قاجار دولو بیگلربیگی
متخلص به شعاعی، شاعر قرن سیزدهم هجری است. از زندگی وی اطلاع زیادی به دست
نیامد؛ اما در صفحه آخر نسخه‌ای که از مختارنامه او در کتابخانه کاخ گلستان تهران
موجود است، تاریخ و محل دفن وی به وسیله فرزندش حیدرخان بیگلربیگی آمده است:
«تاریخ وفات مرحوم مغفور ... محمدحسین خان بیگلربیگی ... در ماه جمادی‌الاولی من
شهور سنه هجری یک هزار و سیصد و شانزده در شمیران مکان دربند به مرض قلبی به
رحمت ایزدی پیوست».

بهر تاریخ پدر فرزند گفت
تا نباشد سال تاریخش نهفت
سال تاریخش به ماه دی شدی
خوابگاهش ابن بابویه شدی

منظومه‌ای است در قالب مثنوی و در بحر متقارب که در آن از قیام مختار علیه بنی امیه
سخن رفته است. این منظومه در حدود ۲۲۰۰ بیت دارد. ابیات آغازین داستان مختار چنین
است:

به نام خدایی که دانا بود
به هر چیز خواهد توانا بود
بود عالم و فرد و حی و قدیم
سمیع و بصیر و حکیم [و] علیم
ازو آسمان و زمین و زمان
ازو هرچه در آشکار و نهان
جهان کمترین خوان احسان اوست
به دشمن بیخشد فزون تر ز دوست ...

سپس شاعر با عنوان «داستان مختار علیه الرّحمة و حجّاج علیه اللّعنه» و با این ابیات،

نظم موضوع اصلی منظومه را آغاز می‌کند:

الا ای خردمند	به روشن‌دلی بهتر از آفتاب
بیر از شعاعی چنین ارمغان	به از قند و شکر بر دوستان
گهرهای ناسفته دلشسین	پی کوری چشم اعدای دین
ز مختار و خونخواهی‌اش نوبه نو	سخن‌های شیرین‌تر از جان شنو
ز هجرت بدان شصت و شش سال بود	که مختار در کوفه شاهی نمود ...

سراینده در خاتمه مختارنامه، سبک سرایش خود در این منظومه را چنین توصیف

می‌کند:

سخن در تقارب بدین چابکی	نگفته‌است گوینده از صد یکی
به‌ویژه حکایات را راستی	که گفته‌است بی‌کژی و کاستی
همان نثر را نظم من ساختم	به چندان صنایع نپرداختم

این مثنوی با بیت زیر خاتمه می‌یابد:

به نیکی گرفته جهان نام شاه	نکو باد پیوسته ایام شاه
----------------------------	-------------------------

شعاعی این مثنوی را در سال ۱۳۰۰ به نام ناصرالدین شاه به انجام رسانیده‌است و آن

را به مظفرالدین شاه که در آن هنگام ولیعهد بود، اهدا نموده‌است:

شعاعی نکوتر به ختم کتاب	ثنای شهنشاه مالک رقاب
چو این نامه گفتم در ایام او	همان به کنم ختم بر نام او
مهمین داور پادشاه عجم	بهین وارث تاج و دیهیم جم
سر شهریاران جهان شهریار	ندیده چو او دیده در روزگار ...
بود ناصر دین و شرع رسول	شهانش به شاهی نموده قبول ...

سراینده در خاتمه کتاب، سال اتمام منظومه را ذکر کرده است:

دریغا! که عمرم به پنجاه شد	ز نیک و بدم قصه کوتاه شد
برفتند یاران همسال من	یکی نیست کآید ز دنبال من
ز هجرت گذشته هزار و سه صد	شده ختم این نامه گر نیک و بد

(ن. ک منزوی، ج ۴، ۱۳۴۸: ۲-۳۱۸۱؛ همو، ج ۳، ۱۳۴۷: ۲-۱۷۶۱؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۱۹، ۱۳۵۵: ۲۸۷؛ نسخه خطی دیوان (مجلس): ۵۲۴-۴۸۷؛ سایت بانک نسخ آقا بزرگ تهرانی).

۲-۱۲- مختارنامه

اثر میر محمدنصیرخان، پسر میر مرادعلی خان پسر میر صوبدار خان مشهور به جعفری است. وی در سال ۱۲۱۹هـ.ق در حیدرآباد سند دیده به جهان گشود. پدرش که فرمانروای حیدرآباد بود، در سال ۱۲۴۸هـ.ق درگذشت و برادرش میر نورمحمد خان (۱۲۴۸-۱۲۵۵هـ.ق) به نیابت از پدر فرمانروای حیدرآباد گردید. محمدنصیر خان نیز، در ایام فرمانروایی برادر، حکومت بخشی از حیدرآباد را بر عهده داشت. وی پس از درگذشت میر نورمحمدخان به حکومت رسید و در سال ۱۲۵۹ق با دیگر امیران تالپور سند، از انگلیسیان شکست خورده، اسیر شد و مدتی را در بازداشت و تبعید به سر برد و سرانجام در اثر اندوه بسیار دچار سکنه ناگهانی شد و دور از وطن درگذشت. پیکرش در حیدرآباد، در گورستان تالپوران و کنار آرامگاه پدرش به خاک سپرده شد. وی از شعر و شاعران حمایت می کرد و خود نیز به فارسی و اردو شعر می سرود. از آثارش می توان مثنوی میرزاصحبان و یک سفرنامه شامل دو مثنوی ۷۵ و ۲۰۱ بیتی را که نوعی شرح حال او در زندان است، نام برد. اشعارش ساده، روان و غم آلود توصیف شده است. مختارنامه او که یک منظومه حماسی دینی است، در سال ۲۴۱ هـ.ق سروده شده است. از این منظومه اطلاع زیادی به دست نیامد. گفته شده که به ضخامت شاهنامه فردوسی است

(ن.ک سدارنگاری، ۱۳۵۵: ۲۶۱؛ انوشه، ج ۱/۴، ۱۳۸۰: ۸۶۰ و ج ۲/۴: ۱۴۸۱؛ صدرحاج سید جوادی، ج ۵، ۱۳۸۳: ۳۹۶؛ همو، ج ۳، ۱۳۴۷: ۱۷۶۱؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۲۹).

۲-۱۳- همایون نامه (مختارنامه)

اثر عبدالرزاق بیگک خلف نجف‌قلی خان خوئی، بیگلربیگی سابق تبریز است. وی از پیشگامان بازگشت ادبی در نثر به شمار می‌رود. در سال ۱۱۶۷هـ.ق در خوی متولد شد. پدرش از سپاهیان نادر بود. در زمان علی‌شاه و ابراهیم‌شاه افشار به خوی بازگشت و محمدحسن خان قاجار وی را به حکومت تبریز گماشت و چون کریم‌خان بر تبریز آذربایجان مسلط شد، باز هم حکومت تبریز را به نجف‌قلی خان واگذار نمود؛ اما برای اطمینان به اطاعت وی از خود، از او طلب ضمانت کرد و نجف‌قلی خان به جای پسر بزرگترش، عبدالرزاق ده‌ساله را به عنوان گروگان به شیراز فرستاد و با این کار توفیقی اجباری نصیب عبدالرزاق شد تا از محضر عالمان و ادیبان شیراز از جمله میرزانصیر اصفهانی طیب بهره برد. وی ۱۴ سال در شیراز گرفتار بود تا پدرش به سال ۱۱۹۹هـ.ق درگذشت و چون آقا محمدخان خاندان زند را برانداخت، گروگان‌ها را آزاد نمود و عبدالرزاق به تبریز بازگشت. عبدالرزاق سی‌ساله بود که فتحعلی‌شاه بر آذربایجان مسلط شد و از آن زمان، وی در زمره ملازمان فتحعلی‌شاه و عباس‌میرزای ولیعهد درآمد و تا پایان عمر به تألیفات بسیار در نظم و نثر پرداخت که برخی از آنها عبارت‌اند از: مآثر سلطانیه، حدایق‌الجنان، نگارستان دارا، مثنوی ناز و نیاز و در سال ۱۲۳۴هـ.ق نیز، توفیق زیارت بیت‌الله‌الحرام را پیدا نمود و سرانجام به سال ۱۲۴۳ و در سن ۶۷ سالگی درگذشت. مرحوم بهار در جلد سوم کتاب سبک‌شناسی، در مورد وی چنین می‌گوید: «در شعر به شیوه متقدمین از شعرای عراقی و سلجوقی متمایل است و در نثر و نظم از بزرگان پارسی‌زبان‌ش می‌توان شمرد» (بهار، ج ۳، ۱۳۷۷: ۳۲۰).

یکی از آثار عبدالرزاق مفتون دنبلی منظومه‌ای است به نام همایون‌نامه در غزوات مختاربن ابی‌عبیده ثقفی با عیدالله‌بن‌زیاد، عامل یزید در کوفه به خونخواهی امام حسین (ع) و دیگر شهدای کربلا که آن را به طرز شاهنامه، در بحر متقارب مثنی در بیش از

پنج‌هزار بیت به رشته نظم کشیده‌است. خود او در کتاب «نگارستان دارا» این کتاب را از جمله آثاری می‌داند که در آخرت او را به کار آید: «... چیزی که در آخرت به کار آید، شروع در تدوین تفسیری نموده‌ام؛ هنوز ناتمام است و همایون‌نامه نظم شده در احوال مختار ثقفی و شرح اخذ ثار اولاد حیدر کرار و احفاد پیغمبر مختار ...» (مفتون دنبلی، ج ۱، ۱۳۴۲: ۲۹۷). وی این اثر را در سن ۶۴ سالگی و در سال ۱۲۴۰ هـ ق سروده‌است؛ چنانکه خود گوید:

چو بگذشت سال از برم شصت و چار مرا دیده شد ابر بیجاده‌بار

این اثر که مختارنامه نیز خوانده می‌شود، با این بیت آغاز شده‌است:

سر نامه نام خداوند پاک کزو جان پاک آمد این مشت خاک
ز تیره زمین تا به تابنده ماه همه هست بر هستی او گواه

بیت پایانی این مثنوی نیز چنین است:

بیامرزد او را خداوند پاک مر او را ز غوغای محشر چه باک؟

نسخه‌ای از این مثنوی در کتابخانه شخصی آقای نخجوانی و نسخه‌ای نیز به شماره ۵-۳۲۳۵۹ در کتابخانه ملی موجود است (ن. ک گلچین معانی، ج ۲، ۱۳۶۳: ۳۹۹؛ ورهرام، ۱۳۶۸: ۱۷۶؛ حقیقت، ج ۴، ۱۳۶۸: ۱۰-۵۰۷؛ همو، ۱۳۶۸: ۵۲۹؛ نخجوانی، ۱۳۴۳: ۱۰۰ و ۲۹۹؛ دیوان‌بیگی، ج ۳، ۱۳۶۴: ۳-۱۶۹۰؛ صفا، ۱۳۶۹: ۳۸۳؛ نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۶۰۰؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۹: ۱۰۸ و ج ۱۹: ۲۸ و ۳۴۳؛ بهار، ج ۳، ۱۳۷۷: ۳۲۰؛ محمود میرزا، ج ۲، ۱۳۶۶: ۶۶۹؛ مدرسی، ۱۳۷۹: ۳۳۸؛ خیام‌پور، ۱۳۴۰، ذیل نام؛ رزمجو، ج ۱، ۱۳۸۱: ۲۶۷؛ هدایت، ج ۳، ۱۳۵۳: ۱۳۸۳؛ هدایت، ج ۳/۲، ۱۳۸۲: ۱۴۷۸؛ عقیقی بخشایشی، ج ۳، ۱۳۷۵: ۱۴-۱۴۱۳؛ مفتون دنبلی، ج ۱، ۱۳۴۲: ۹۷-۲۸۲؛ گلچین معانی، ۱۳۴۴: ۲۰۱؛ سایت کتابخانه ملی).

۲-۱۴- فتح‌نامه مختار (مختارنامه)

اثر میرزا عبدالوهاب قطره چهارمحالی اصفهانی شاعر قرن سیزدهم هجری قمری است. اصلش از چهارمحال اصفهان بود. سال تولد او از منابع به دست نیامد. می‌دانیم که در روزگار فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۲۱ ه.ق) می‌زیسته است. مدتی در شهر و دیار به گشت و گذار پرداخت و به حضور پادشاهان رسید تا اینکه در نهاوند در زمره ملازمان نواب محمود میرزا، پسر فتحعلی‌شاه درآمد و مدّاح او و پدرش فتحعلی‌شاه شد. وی دیوانی مشتمل بر بیست‌هزار بیت دارد؛ همچنین غزوات پیامبر (ص) و امام علی (ع) را در بیست‌هزار بیت و به بحر متقارب به نظم درآورده است.

قطره اصفهانی اثری دارد در فتوحات مختار که یک مثنوی حماسی دینی است و در بحر متقارب و ده‌هزار بیت سروده شده است. این کتاب، مختارنامه نیز خوانده می‌شود (ن. ک دیوان‌بینگی، ج ۲، ۱۳۶۴: ۷-۱۴۳۴؛ نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۴۶؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۱۶، ۱۳۵۵: ۱۰۹ و ج ۱۹: ۲۵۴؛ منزوی، ج ۳، ۱۳۷۴: ۱۷۲۶؛ هدایت، ج ۲، ۱۳۵۳: ۱۱۴۰؛ هدایت، ج ۲/۲، ۱۳۸۲: ۱۲۹۱؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۱۰۶ و ۱۳۰؛ مفتون دلبلی، ج ۱، ۱۳۴۲: ۲۴۴؛ گلچین معانی، ۱۳۴۴: ۲۰۲).

۳- نتیجه‌گیری

منظومه‌های حماسی دینی بخش قابل توجهی از گنجینه ادب فارسی را به خود اختصاص می‌دهند. از جمله موضوعاتی که در این منظومه‌ها به نظم درآورده شده است، شرح جنگ‌ها و غزوات پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع)، زندگی‌نامه و معجزات ائمه اطهار (ع)، شرح واقعه عاشورا و داستان زندگی شخصیت‌های بزرگ دینی و مذهبی است. از جمله این شخصیت‌ها که شرح احوالات و قیام وی در آثار متعددی به نظم کشیده شده است، مختاربن‌ابی‌عبیده ثقفی است که به کین‌خواهی شهدای کربلا با یزید و عامل وی در کوفه جنگید و سرانجام به شهادت رسید.

کهن‌ترین مختارنامه منظومی که از آن اطلاع داریم، مختارنامه نگاهی آرانی کاشانی است که متعلق به سده دهم هجری است. در مجموع از سده دهم تا سیزدهم

هجری قمری تعداد چهارده مختارنامه به وسیله شاعران فارسی‌زبان ایران و شبه قاره سروده شده‌است که عبارت‌اند از: مختارنامه‌های نگاهی آرانی کاشانی، سالم سبزواری، میرزا ارجمند آزاد کشمیری (دلگشنامه)، میرزا ابوتراب اصفهانی، برهانپوری، قانع تتوی، سراینده ناشناس، صحبت لاری (رونق انجمن)، تمکین شیرازی (نشاطالقلوب)، خاموش یزدی، شعاعی قاجار، جعفری، مفتون دنبلی (همایون‌نامه) و قطره اصفهانی (فتح‌نامه مختار). ظاهراً از میان آثار مذکور، تنها رونق انجمن، اثر صحبت لاری به چاپ رسیده‌است و دیگر آثار مذکور به شکل نسخه خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند. با امید به اینکه روزی این آثار از خمول و گمنامی درآمده و با آراسته شدن به زیور چاپ در دسترس قرار گیرند تا عموم مردم از فواید آنها بهره‌مند شوند.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۳۵۵). **الذریعه**. تنقیح احمد منزوی. تهران: کتابخانه اسلامی.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۰). **دانشنامه ادب فارسی**. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بامداد، مهدی. (۱۳۷۱). **شرح حال رجال ایران**. چاپ چهارم. تهران: زوآر.
- بانک اطلاعات کتب و نسخ خطی آقابزرگ تهرانی. www.aghabozorg.ir
- برگل، یو.ا. (۱۳۶۲). **ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری**. ترجمه یحیی آریزپور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۷). **سبک‌شناسی زبان و شعر فارسی**. به اهتمام کیومرث کیوان. تهران: مجید.
- چوهدری، شاهد. (۱۳۸۶). **مناقب حضرت امام علی (ع) در شبه قاره**. تهران: اطلاعات.

- حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۶۸ الف). **فرهنگ شاعران زبان پارسی**. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۶۸ ب). **تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان**. ج ۴. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- خزانه‌دارلو، محمدعلی. (۱۳۷۵). **منظومه‌های فارسی**. تهران: روزنه.
- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۴۰). **فرهنگ سخنوران**. تبریز: چاپخانه شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان.
- داور، شیخ مفید. (۱۳۷۱). **مرآت الفصاحه**. تصحیح دکتر محمود طاووسی. شیراز: نوید.
- دولت‌آبادی، عزیز. (۱۳۷۰). **سرایندگان شعر پارسی در قفقاز**. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغت‌نامه**. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دیوان‌بیگی شیرازی، احمد. (۱۳۶۴). **حدیقه الشعراء**. تصحیح عبدالحسین نوائی. تهران: زرین.
- راشد محصل، محمدرضا. (۱۳۸۹). **نام‌شناخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی**. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. www.Nlai.ir
- سایت کتابخانه دیجیتال و فن‌آوری اطلاعات دانشگاه امام صادق (ع)
- سدارنگاری، هرامل. (۱۳۵۵). **پارسی‌گویان هند و سند**. تهران: نشر بنیاد فرهنگ ایران.
- سرفراز ظفر، محمد. (۱۳۸۱). **مناقب حضرت علی (ع) در شعر فارسی شبه قاره**. اسلام‌آباد: انجمن فارسی.

- صبا، مولوی محمد مظفر حسین. (۱۳۴۳). **تذکره روز روشن**. تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن‌زاده آدمیت. تهران: کتابخانه رازی.
- صحب‌لاری، محمدباقر. (۱۳۵۴). **دیوان**. به اهتمام حسین معرفت. چاپ چهارم. شیراز: کتابفروشی معرفت.
- صدرحاج سید جوادی، احمد. (۱۳۸۳). **دایره‌المعارف تشیع**. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). **حماسه‌سرایی در ایران**. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر.
- عارف نقوی، حسین. (۱۳۷۰). **تذکره علمای امامیه پاکستان**. ترجمه محمد هاشم. مشهد: آستان قدس رضوی.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. (۱۳۷۵). **مفاخر آذربایجان**. ج ۳. تبریز: آذربایجان. قاجار، محمود میرزا. (۱۳۶۶). **سفینه‌المحمود**. تصحیح عبدالرسول خیام‌پور. تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- کاشانی، میر تقی‌الدین. (۱۳۸۴). **خلاصه الأشعار و زبده الأفكار (بخش کاشان)**. به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی. تهران: میراث مکتوب. کاشفی خوانساری، علی. (۱۳۸۱). **حیدرنامه**. تهران: موعود عصر. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. www.Ical.ir.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۴). «**ذیل بر حماسه‌های دینی**». چاپ‌شده در نامه آستان قدس. ش ۲۲ و ۲۳ (بهمن).
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۵). «**ذیل بر حماسه‌های دینی**». چاپ‌شده در نامه آستان قدس. ش ۴ (مهر).
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۳). **تاریخ تذکره‌های فارسی**. ج ۱ و ۲. چاپ دوم. تهران: سنایی.
- مدرسی، محمد علی. (۱۳۷۹). **تذکره شبستان**. به کوشش اکبر قلم‌سیاه. تهران: گیتا.

- معلم حبیب آبادی، محمدعلی. (۱۳۵۱). **مکارم الآثار**. اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی.
- مفتون‌دنبلی، عبدالرزاق. (۱۳۴۲). **نگارستان دارا**. ج ۱. به کوشش عبدالرسول خیام‌پور. تبریز: چاپخانه شرکت چاپ کتاب آذربایجان.
- منزوی، احمد. (۱۳۴۸). **فهرست نسخه‌های خطی فارسی**. ج ۴ و ۶. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- منزوی، احمد. (۱۳۷۴). **فهرستواره کتاب‌های فارسی**. ج ۳ و ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر اسلامی.
- نخجوانی، حسین. (۱۳۴۳). **چهل مقاله**. به کوشش یوسف خادم هاشمی‌نسب. تبریز: چاپخانه خورشید.
- نواب شیرازی، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). **تذکره دلگشا**. تصحیح منصور رستگار فسایی. شیراز: نوید.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۸). **تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند**. چاپ دوم. تهران: چاپخانه کیهانک.
- هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۴۴). **تذکره ریاض‌العارفین**. به کوشش مهرعلی گرکانی. تهران: کتابفروشی محمودی.
- هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۸۲). **مجمع الفصحا**. به کوشش مظاهر مصفا. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- هدایت، محمود. (۱۳۵۳). **گلزار جاویدان**. تهران: چاپخانه زیبا.